

МАРШРУТ

СРЕДНА ЕВРОПА И РИЛСКИЯТ МАНАСТИР

ТОПОС: Велико Търново

Свети Иван Рилски и пътят на неговите мощи

Автор: Сенад Емра

Преводач: д-р Григор Григоров

Както за всеки светец, така и за св. Иван Рилски знаем от неговите жития. Житията и службите, писани за него, са основен източник на информация за живота на светеца и за чудесата, сътворени от неговите мощи след представянето му пред Бога. Произходът на църковния литературен жанр „житие“ води началото си от римските съдебни протоколи, според които християните са осъждани на смърт заради принадлежността си към определеното като крайно опасно тогава учение на Христос. За канонизацията важни условия са наличието на нетленни мощи и житие. За свети Иван Рилски имаме запазени 16 жития, а пречистото му тяло лежи днес в саркофаг в главната църква на Рилския манастир.

Съществуват различни типологии на светостта. Първи по святост са апостолите. Това са Христовите ученици, както и учениците на Неговите ученици. Определяме като късни апостоли или равноапостоли светци, просияли заради мисионерските си заслуги, император Константин и майка му Елена, както и братята Кирил и Методий.

В периода на Древен Рим се канонизират мъченици, достойни римски граждани, изгубили живота си заради решението да не се откажат от Христос. Първ мъченик е св. Стефан, а най-популярен измежду мъчениците е великомъченик Георги.

Преподобни – това са светци, просияли заради монашеския си подвиг и заради отшелническия си живот. За първ такъв светец е признат св. Антоний Велики, оттеглил се в пустинята и живял в отшелничество.

Светци владетели. Това са монарсите, които са канонизирани заради заслуги към християнството. В българската история такива светци са св. Борис-Михаил Покръстител и св. цар Петър.

Жени светици. Това са праведни жени, просияли заради християнските си добродетели. Най-почитана българска и общобалканска светица е света Параскева Епиватска.

Фолклорни светци. Това са неканонизирани светци или фолклорни ипостаси на християнски празници, които могат да се персонализират в образи на светостта. Пример за фолклорен светец е свети Йордан, който се появява като фолклорен персонаж, брат на свети Иван.

Св. Иван Рилски е светец, който е носител на различни нюанси на светостта, но преди всичко е монах отшелник, следвал примера на св. Антоний. В най-ранното житие на св. Иван Рилски се казва: „Имаше един човек на име Иван, който имаше един брат и един вол“. Макар и твърде нищожен като произход, светецът не е нищожен на този свят. Той произлиза от имотните поданици на средновековното българско общество. Свети Иван живее в средата на X век. Това е времето на новопокръстена България, период на утвърждаване на християнството, но също така и на различни отклонения, ереси и изпитания за обществото. Младият Иван е привлечен от Христовия пример на 40 дни молитва и пост в пустинята. В европейските страни символният еквивалент на пустинята е планината. Така и в българската културна и литературна история най-високата и непристъпна планина Рила често се нарича пустиня. Свети Иван избира живот в пустинята, далеч от хората и близо до Бога, и така стига до решението да се засели в една пещера, намираща се дълбоко в дебрите на Рила.

Теорията за низовия произход на светеца многократно е подлагана на съмнения. Съществува сериозно историческо подозрение, че св. Иван Рилски е син на цар Симеон и брат на възкачилият се на престола цар Петър. Зад това предположение стои една загадъчна личност от българското средновековие – Боян, който във византийските източници е наречен магьосник. Боян е царски син и евентуален наследник на българската корона. Сведенията за него приключват с това, че той е попаднал във византийски плен, от който е успял да се спаси с бягство. Според някои литературни автори, които са склонни към мистификации – зад мистериозния Боян и светеца от Рила се крие едно и също лице (Йорданова, 2000, с. 268-284). Животът и чудесата, извършени от светеца приживе, са типологично сходни с деянията на други светци от същата епоха, които карат мнозина да вярват, че зад монаха всъщност стои личност, високо образована в християнския дух на епохата.

Най-популярни жития на св. Иван Рилски:

1. Народно, или безименно житие. Най-старото житие, наречено е „народно“ заради множеството фолклорни мотиви в текста. Писано е през XII век. Смята се, че преди Народното житие е съществувал друг житиен текст, който не е достигнал до нас.
2. Житието на Георги Скилица. Писано е на гръцки език от византийския управител на град Сердика (днес София) в годините 1173–1183.
3. Житие от патриарх Евтимий Търновски, написано в края на XIV век. Това е най-красивото и богословски издържано житие, един от литературните шедеври на Търновската книжовна школа. Житието е образец на литературната стилистика на християнското течение исихазъм.
4. Рилска повест. С това название е известен текст, който детайлно разказва за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир през 1469 г. Негов автор е Владислав Граматик, рилски монах и пряк свидетел и участник в събитието.
5. Житие с малка похвала от Димитър Кантакузин. Текст, предназначен за четене в деня на светеца, написан от края на XV век. Житието се смята за късна проява на Търновската книжовна школа (Кожухаров 1977, с. 39-40).

Основен сюжет в житията е срещата на св. Иван Рилски с цар Петър. Всички житийни текстове поставят като основен сюжетен фрагмент от земния живот на св. Иван неговата среща с цар Петър. Според житията царят сам пожелал да се срещне с отшелника и отишъл да го потърси в планината. Срещата може да се разглежда и като неосъществена. Подаръкът на царя може да се разгледа като отказ от подарък:

Тогава цар Петър, като насипа чаша злато, изпрати му я, казвайки: „Приеми това от мене, царя, та да ти бъде под ръка за каквото искаш“. И светият Иван взе чашата, а златото върна, като рече на слугите, пратени от царя: „Вървете двамата и кажете на царя: „Така говори твоят брат: „Брате мой, не само с единия хляб живее човек, но и със словото божие, както е писано в Евангелието. Аз, брате мой, нито войска ще въоръжавам, нито някаква стока ще купувам! Та вземи си златото, понеже за тебе е много нужно, а чашата задържах за спомен от тебе и за знамение на света“. И върна златото, а чашата задържа.“ (Народно житие).

Върнатото злато е залог за отказ на светеца от стремеж към богатство. Задържаната чаша е илюстрация за символната власт на църквата. В един символичен контекст можем да разгледаме този жест като разделение на властите в средновековното общество. Златото е аналог на светската власт, представлявана от царя. Чашата е символ на църковната власт, представлявана от монаха (Гюзелев В., 1994, с. 13-22).

За средновековните християни доказателството за светостта на праведния човек е наличието на нетленни мощи. Тази традиция е запазена и до днес в двете големи християнски деноминации – католицизъм и православие, и е отречена от протестантските църкви. Още от най-ранната епоха на установяване на християнските традиции мощите на светците се превръщат в огромна ценност, върху чиято притегателна сила се гради свещеният авторитет на християнската история и силата на християнското настояще. Един от първите въпроси, които българските пратеници поставили на папа Николай I през 866 г., се отнасял именно до почитанието на мощите. Всеки средновековен религиозен център придобива значение чрез съхраняваните в него реликви (мощи на светци, предмети и вещи, свързани с най-ранната християнска история). Тъкмо реликвите и тяхната целебна сила правят мястото притегателно за поклонници. Християните вярват, че подобни места носят изцеление и сила. Известно е, че още в първите векове на християнството, храмовете се изграждат при гробовете на християнските светци. И тъй като притежаването на реликви е огромна ценност, те започват да се търсят, пренасят и събират. От св. Иван Рилски след представянето му пред Господа имаме запазени свети мощи, които доказват своята святост не само с нетленност, но и с чудесата, които са извършени вследствие на поклонение и молитва (Байрамова, 1997, с. 14-45). Според житията на светеца неговите мощи са открити от царски ловци, които преследвали дивеч. Следата на дивите животни ги довела до пещерата на Иван Рилски, от която се носели благоухания. Те намерили тялото на светеца нетленно и разносящо приятен аромат.

След като цар Петър разбрал за случката, наредил тялото да се пренесе в град Средец. Този град е известен също с латинското име Сердика, това е днешната българска столица София. Когато пожелали да пренесат тялото на светеца именно в Средец, мощите се отделили с голяма лекота от земята. Този детайл от житията трябва да се тълкува като чудодеен израз на желанието на светеца сам да избира местата на своето пребиваване. Овакантената пещера на св. Иван в Рила се превръща в притегателно жилище за други отшелници. Така в отсъствие на светеца от Рила, но по неговия пример се заражда монашеско общежитие, което постепенно прераства в прочут манастир. Времето на пренасянето на мощите от Рила в Средец съвпада със залеза на Първото българско царство и със завладяване на българските земи от Византия. Промяната в

държавността обаче никак не променя основната идеология на живота в средновековното общество и между тогавашната българска и ромейската култура има приемственост. Положени в Средец, мощите на светеца извършват чудеса. В Средец също се създава манастир на името на светеца. Намирал се е зад днешните Централни хали. В близост до манастира са термалните извори. При едно посещение в града император Мануил I Комнин, който страдал от подагра, излекувал болните си крака. Византийският сановник Георги Скилица, назначен за управник там, отдал изцелението на императора на чудодейното въздействие на св. Иван Рилски. Впечатлен от вълшебното оздравяване на василевса неговият подчинен Скилица написал ново житие на светеца. Нерядко пренасянето на мощите на даден светец от едно място на друго е съпроводено със стълкновения и битки. Тогава едната или другата страна разпространява легенди (слухове), че светецът сам е пожелал да бъде пренесен, явявайки се в съня на някой местен човек; че е дал знак; че ковчегът му сам е полетял и т.н. Подобни твърдения стоят в основата на разказите за пренасянето на мощи. Те принадлежат към житийните текстове, посветени на светеца, и могат да се разпространяват както като части от други текстове, така и самостоятелно. Откриването и пренасянето на мощи става устойчив сюжет на средновековната литература. Оформя се корпус от текстове, свързани с локализациите и преместванията на мощите на даден светец като част от развоя на неговия култ. Мощите изминават път, а светецът става покровител на новите места, на които престояват.

Специалната връзка на св. Иван Рилски с Унгария е престоят на мощите му в Естергом. През 1183 г., по време на поредната унгарско-византийска война, унгарският крал Бела III превзема Средец и отнася мощите на свети Иван Рилски в своя епископски център град Естергом. Според преданието местният римокатолически архиепископ заявява, че не му е известно да съществува такъв светец. Поради изказаното недоверие на епископа към нетленните мощи на св. Иван Рилски, той е изгубил гласа си и тутакси онемял. След като епископът в покаяние се прекланя пред мощехранителницата и иска прошка от Бога, езикът му се развързал и той отново проговорил. Впечатлени от това чудо, през 1187 г. унгарците върнали мощите в Средец. Според историците връщането на мощите в Средец е договорено между Византия и Унгария (Бьодей, 1940, с. 24-25).

Скоро след завръщането на мощите от Унгария българите успяват да отхвърлят византийската власт и мощите на рилския светец са пренесени от Средец в Търново. Столицата на Второто българско царство е град, устроен по всички правила на средновековната символика. Градът освен здрави стени притежава реликви, които го превръщат в обект на Божествена защита. През 1195 г. цар Иван Асен тържествено пренася

мощите на св. Иван Рилски в столицата Търново в новопостроена за него църква. В столицата на България култът към св. Иван Рилски се засилва. Доказателство за почитта към светеца са изборът на личните имена на българските царе: Иван-Асен, Иван-Александър, Иван-Шишман и др. Особено силно символно значение придобива град Търново след 1204 г., когато Константинопол временно е превзет от латините. В Търново е написано и най-красивото житие на св. Иван Рилски от патриарх Евтимий Търновски (Динеков, 1995, с. 25-33.).

Следващото пренасянето на мощите е в годината 1469. След окончателното падане на България под османска власт през 1396 г. следват няколко десетилетия на пълно отсъствие на историческа проява на българите. Първото събитие, което българите успяват да организират, е възстановяване на Рилския манастир и пренасяне на мощите на св. Иван Рилски. Събитието е много добре документирано от книжовника Владислав Граматик, който е участник и пряк свидетел на събитията. Пренасянето на мощите задвижва за първи път българското общество в условията на иноверско господство.

„Рилската повест” от Владислав Граматик е написана по действително събитие: пренасянето на мощите на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир през 1469 г. Тя съчетава документално-фактологическото с агиографското и историческото повествование. Макар по структура този разказ да представлява самостоятелно цяло, той функционира като част от житието на светеца, написано от патриарх Евтимий Търновски. От обявяването на св. Иван Рилски за светец до самия край на Средновековието за него са писани множество жития, служби и похвали. Дори разглеждането на житията за Рилския светец илюстрира пълноценно развитието на житиеписния жанр у нас, защото всяка нова епоха прибавя и нов текст (Кожухаров: 1977, с. 39-40). Разказът на Владислав Граматик започва с обширен увод, където е очертана широката историческа панорама на събитията, предшествващи пренасянето на мощите. В началото авторът разказва за Косовската битка, за смъртта на султан Мурад. По-нататък постепенно стеснява историческата рамка и от разказ за съдбата на Балканите при идването на турците преминава към разказ за запустението и възстановяването на Рилския манастир. Владислав Граматик не разкрива направо същината на пренасянето на мощите, а чрез обстоятелствено въведение представя историята „от начало”, посочва мотивите, причините, които довеждат до това събитие. След падането на България под османско робство Рилската обител е изоставена и едва през XV век отново се възражда благодарение на усилията на трима братя – Йоасаф, Давид и Теофан (синове на епископа на Крупник – Яков). Те възвръщат на манастира предишната му слава. Като научават, че мощите на св. Иван Рилски са останали непокътнати след

завземането на Търново от турците, те се обръщат с молба към христоролюбивата сръбкиня Мара Бранкович, омъжена за султан Мурад II, да им бъде разрешено да пренесат тялото отново в Рилския манастир. Разрешението е дадено и братята провождат специална група монаси в град Търново. Християнското население на града приема с недоволство факта, че трябва да се разделят със светеца, но не могат да се противопоставят на височайшата султанска воля (Рилска повест). По-нататък Владислав Граматик описва с детайлна фактологическа точност пътя, по който монасите се връщат обратно в Рилската пустиня (Данчев, 1969, с. 32). Тук в разказа откриваме няколко чудеса, извършени от светите мощи на Иван Рилски. Първоначално монасите получават „подкрепа” от мощите при преминаването на река Росита (дн. р. Росица). То се изразява в благовонно ухание, което се разнася от раклата. В Средец (София) тялото на светеца е посрещнато с големи почести от народа и е поставено в кръглата църква „Св. Георги” до мощите на сръбския крал Стефан II Урош Милутин. При това се случва второ чудо: „И там, понеже двамата светци бяха на един одър и издаваха двойно благоухание за почуда на всички ...” (Рилска повест). Третото, най-значително чудо, се появява в края на разказа, когато процесията наближава Рилския манастир: тогава ковчегът на светеца сякаш литва по пътя към манастира, така че хората го следват с мъка: „Тук някои от народа, като взеха светеца, окрилени от бързоходната лекост на божествения дух, скоро станаха невидими за другите, защото те тичаха по-силно от бързите елени и от летежа на орлите“ (Рилска повест). Епизодите с чудесата са важни елементи в разказа за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски през 1469 г. Изпускането на приятна миризма и летежът са символи на божествената същност на светеца. Благоуханието е свързано с неговата святост. Знае се, че през Средните векове опозицията „приятна – лоша миризма“ много често изразява противопоставянето между святост и греховност. Задължително качество на мощите на един светец е те да ухаят. Това се възприема като свидетелство за неговата святост. Полетът също е елемент в разказите за мощите на светци, има дори текстове, в които се разказва как мощите сами прелитат на мястото, където искат да пребивават. Летежът е символ на ангелската същност на светеца.

След установяването на св. Иван в Рила манастирът се превръща в духовно средище и важен поклоннически център, който пренася българската култура от Средновековието към Възраждането и от религиозната сфера към светското образование. В епохата на Възраждането култът към св. Иван Рилски е стеснен от силната почит към св. св. Кирил и Методий, но въпреки това до наши дни Рилският светец, монах–отшелник остава най-големият български небесен защитник. Израстването на Рилския манастир като водещ християнски център в българските земи го

превръща в модел за сакралност, а въздигането на неговия патрон за общобългарски светец прави живота и духовните подвизи на Рилския отшелник образец за подражание. В резултат на това в манастирското културно пространство възникват множество православни средища (монашески обители, селищни храмове), които носят неговото име (Дуйчев: 1990, с. 234-245). Те разпространяват и укрепват култа към него, като го приспособяват към преките нужди на своята локална дейност и към спецификата на местните фолклорни общности. Взаимодействието между духовническите общности, които обслужват религиозните средища, и общностите от миряни, вярващи в тяхната святост, води до създаването на фолклорни местни култове към светци, които са хипостазии на св. Иван Рилски. При отслабването и разкъсването на културната територия на Рилския манастир през трудните векове на османското владичество и упадък и разрушаването на някои от православните средища, посветени на Рилския отшелник, местните култове към неговите фолклорни хипостазии продължават развоя си самостоятелно, отдалечават се от каноничния религиозен първообраз и в различна степен се фолклоризират. Изследователите са регистрирали три основни центъра на локална фолклорна святост. Първият отчетлив регион са Рилските легенди, разпространени в селата по поречието на Рилската река и по поречието на река Струма в Дупнишко, Кюстендилско и Радомирско. Вторият регион с богата фолклорно наследство е София и Софийското поле и селата по река Искър. Като част от Софийския цикъл се включва и Самоковско. Третият цикъл е в Северозападна Стара планина – Враца, Мездра, Етрополе. Без съмнение, фолклорните легенди са свързани с процесията на пренасянето на мощите (Фекелджиев, 1979, с.3-7) .

Много трудно е да бъде открита нова и достоверна информация за пренасянето на мощите в значителното количество публикации от всякакъв характер, естествено съпътстващи нарастващата популярност на манастира през целия XX в. Много от тях се основават не само на манастирски предания, а понякога и на откровени измислици, които се преекспонират в съвременната литература и оттам придобиват гражданственост. Такава разнопосочна и легендарна информация присъства и в електронните сайтове. Чуждестранен студент лесно би се заблудил. Едно задълбочено изследване на етнолог К. Рангочев, достъпно в интернет, проследява пътя на мощите на св. Иван Рилски според теренните фолклорни предания (Рангочев: 2019). Въпреки многото предположения можем с увереност да определим следния многовековен път на мощите: Рила - Средец – Естергом – Средец – Търново – София – Рилски манастир. Престоят на мощите в Естергом за българското малцинство в Унгария е една духовна връзка с историческата родина. За дата в календара на българо-унгарската дружба, както вече беше отбелязано, сполучливо е избрана 19 октомври, ден, в

който чествахме паметта на небесния защитник на всички българи, пръснати по света – свети Иван Рилски.

След Освобождението на България Рилският манастир и околностите му стават любимо място за поклонение на редица обществени дейци и писатели. С развитието на тогавашния периодичен печат се появяват някои разкази на манастирски поклонници, в които могат да се намерят ценни бележки и впечатления. Такива са например описанията на Стефан Бобчев, Иван Вазов и Захари Стоянов. Част от които са друга тема в проекта „Живописна България“.

Днес мощите на свети Иван Рилски се съхраняват в специално изградена ракла в главната църква на Рилския манастир. Те продължават да бъдат обект на поклонение и почит от страна на вярващите. Съществува поклоннически маршрут, наречен „Светият път“, който следва пътя на пренасяне на мощите на свети Иван Рилски от Търновград до Рилската света обител. Този маршрут все още няма целево изградена инфраструктура и маркировка, поради което самостоятелното му преминаване не се препоръчва. Ежегодно се провеждат организирани поклоннически походи с благословението на епархийските митрополити.

През 1983 година Рилският манастир е включен в списъка на световното културно наследство на ЮНЕСКО, което подчертава неговата универсална стойност и значимост не само за България, но и за целия свят.

Цитирана литература:

Байрамова 1997: Байрамова, М. Вечният монах. Житията и службите за св. Иван Рилски. Съст. Татяна Славова и Иван Добрев. Ред. Мая Байрамова. София, 1997.

Бьодей 1940: Бьодей, Й. Пренасяне на мощите на св. Иван Рилски в Унгария и връщането им обратно. // Културен преглед. София, 1940, с. 24-25.

Гюзелев 1999: Гюзелев, В. „Велико светило за цял свят“ (Св. Иван Рилски в измеренията на своето време). Светогорска община Зограф. III. София, 1999, с. 13-24.

Динеков 1995: Динеков, П. Иван Рилски. // Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 2. София, 1995, с. 25-33.

Данчев 1969: Данчев, Г. Владислав Граматик, книжовник и писател. София, 1969 г.

Дуйчев 1947: Дуйчев, Ив. Рилският светец и неговата обител. София, 1947, с. 432, (фототипно изд., София, 1990).

Йорданова 2000: Йорданова, Ю. Боян Магьосника - медийният му образ между историята и литературата. // Краят на хилядолетието. Носталгии, раздели и надежди, София, 2000, с. 268-284.

Кожухаров 1977: Кожухаров, Ст. Жития на Иван Рилски. // Речник на българската литература. Т. 2. София, 1977, с. 39-40.

Народно житие на св. Иван Рилски. // Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. София, 1986, с. 123- 129.

Рангочев: Рангочев, К. Фолклорни сведения за пътят на мощите на св. Иван Рилски от Средец (София) до Рилски манастир в 1469. <https://liternet.bg/publish33/konstantin-rangochev/folklornite-svedenia.htm>, (21.01.2025).

Рилска повест, https://liternet.bg/publish23/r_malchev/sakralnost.htm, (28.12.2024).

Фекелджиев 1979: Фекелджиев, И. Народни легенди за свети Иван Рилски. София, 1979.